

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА УСНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477) “1861/1917”

Донік О. М.

УЧАСТЬ КУПЦІВ У РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНИХ ДОМІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розвиток капіталізму в українських губерніях Російської імперії у пореформену добу супроводжувався утвердженням підприємницьких структур, заснованих і діючих на принципах ринкової економіки. Провідне місце серед них належало торговельним домам. Вивченню проблеми їх розвитку в Україні на початку ХХ ст. значну увагу приділив Б.А. Кругляк, який розглядав такі товариства як вищу форму організації стаціонарної торгівлі [1]. Т.І. Лазанська виявила закономірності розвитку торговельних домів в українських губерніях, показала організаційні форми капіталів, які домінували в їх структурі [2]. Серед питань, які потребують висвітлення в рамках цієї тематики, нагальним є з'ясування станово-соціальної структури власників торговельних домів, й зокрема ролі та місця купецтва в їх заснуванні та діяльності.

У ХІХ ст. основними організаційними формами підприємництва були одноосібні підприємства, акціонерно-пайові компанії і торговельні дома. До останніх відносилися повні товариства і товариства на вірі (командитні товариства). Уперше вони з'явилися на початку ХІХ ст., коли маніфестом Олександра І від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів для поширення та посилення торговельних підприємств» [3] було закладено правові підвалини для розвитку оптової торгівлі і великої промисловості. Згідно з цим документом, поряд з одноосібними фірмами в імперії запроваджувалися два види торговельних домів – товариства повні й товариства на вірі або командитні, які трактувалися законом як купецькі товариства. Їх методи організації залишалися незмінними протягом ХІХ ст. Товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, із вказівкою імен засновників, які об'єднували вузьке коло близьких людей. Вони мали налічувати не менше двох акціонерів відповідної гільдії, які діяли спільно і несли рівну відповідальність своїм майном. Учасник одного товариства не міг одночасно брати участь в іншому [4].

У товариствах на вірі їхні співвласники поділялися на повних товаришів, права й обов'язки яких були такими ж, як у господарів торгових домів із повною відповідальністю, та інвесторів – вкладників зі сторони, що брали участь у справі чітко визначеними внесками і несли відповідальність лише в їх розмірі [5]. У назві товариств на вірі після перерахування прізвищ, які складали його, до імен засновників додавалося «К^о». Така форма організації підприємства дозволяла їх власникам залучити до справи додаткові кошти, зберігаючи повний контроль над нею. Товариства на вірі були вищою формою асоціації капіталів, яка була близькою до акціонерно-пайових компаній, нерідко відрізняючись від останніх лише відсутністю затвердженого статуту.

Для реєстрації торговельного дому необхідно було лише подати

установчий документ (договір) у місцеві органи влади. Проте вони як форма організації підприємництва набули популярності серед купців українських губерній переважно з останньої чверті XIX ст., коли економічний розвиток вимагав ускладнення форм господарської діяльності, розширення колективного підприємництва, що дозволяло акумулювати великі капітали. До цього часу, наприклад, харківські купці, заснувавши торговельний дім, як правило, не розвивали справу спільними зусиллями, а просто відкривали кілька підприємств під однією фірмою. Багато компаній виявлялися нестійкими і швидко розпадалися [6].

Організація фірм у формі торговельних домів найбільше відповідала сімейному характеру купецького підприємництва. Нерідко такі компанії утворювали представники одного купецького роду: самостійні купці і їхні сини, спадкоємці після смерті глави купецького сімейства, які не хотіли або не могли поділити підприємство на окремі частини, рідні брати-купці, які мали спільну справу, чоловік і дружина, котрі були рівноправними партнерами у підприємстві та ін. Принагідно зазначимо, що дворяни і чиновники вкрай рідко ставали засновниками торговельних домів, тому що вважали таку форму організації підприємництва не гідною їх соціального статусу.

Торговельні дома були повноправними юридичними особами і рідко змінювали свою назву, хоча з часом могли змінитися не тільки власника, а й тип фірми. Більшість торгових домів мало чим відрізнялися від одноосібних і сімейних підприємств, що знаходилися у спільному володінні кількох фізичних осіб. До кінця XIX ст. гільдійські свідоцтва повинні були викуповувати не тільки сам торговий дім, як юридична особа, а й усі співвласники, які несли повну відповідальність. Після реформи 1898 р. повні товариші одержали право на придбання гільдійського свідоцтва за промисловими свідоцтвами, виданими на ім'я компанії. Офіційна дорадянська статистика враховувала власність торговельних домів як особисту. Більше того, у разі, коли назви останніх збігалися з іменами їхніх реальних власників, поряд з ними міг указуватися соціальний статус підприємця [7].

Серед засновників торговельних домів купецтво продовжувало залишатися основною складовою. Особливо наприкінці XIX ст. темпи приросту в торговому секторі України були надзвичайно високими. За підрахунками Т.І. Лазанської на основі даних, що були отримані міністерством фінансів від міських і купецької в Одесі управ, на початок 1893 р. в українських губерніях було зареєстровано 164 торговельні фірми із загальною сумою капіталу в 6 592 000 руб., з яких 4 765 000 руб. належало 130 повним (близько 36,7 тис. на кожне з них) і 1 827 000 руб. – 17 товариствам на вірі (53,7 тис. на кожне). Частка України у загальноімперській чисельності торговельних домів становила на той час 12,5 % та, відповідно, 7 % капіталів.

Водночас майже дві третини таких товариств розміщувалися у Херсонській, Київській і Харківській губерніях, які відзначалися найвищим розвитком торгівлі в Україні. Зокрема, 81 торговельний дім було зосереджено у Херсонській губернії (з них 71 розміщувався в Одесі, акумулювавши 65,15% (4 295 000 руб.) усіх капіталів, що були задіяні у торговельних домах України),

31 – у Київській та 26 – у Харківській губерніях. Серед 353 власників усіх торговельних фірм, які потрапили до цього списку, 186 були купцями і 12 – спадковими почесними громадянами (разом становили 56,1 % від загальної кількості) [8].

Майже всі великі торговельні доми, засновані в Україні до 1893 р., а їх було 14 (із них 11 з капіталом від 100 до 800 тис. руб. знаходилися в Одесі), за винятком Л. Рабиновича (його капітал становив 800 тис. руб.), братів Яловикових (120 тис. руб.), О. Бродського (155 тис. руб.) і Ф. Полянського (200 тис. руб.), належали іноземцям, які займалися торгівлею хлібом та здійснювали банківські операції. Зокрема, до них належали фірми швейцарця Ф. Енні разом із греком П. Родоканакі (200 тис. руб., заснована в 1883 р.), грека Д. Мавро (300 тис. руб., 1806 р.), італійців братів Анатра (100 тис. руб., 1875 р.), греків братів І. та О. Вучини (150 тис. руб., 1830 р.), П. Родоканакі разом із М. Маврокордато (300 тис. руб., 1819 р.), три фірми, засновані братами Дрейфусами з Франції (одна – на 200 й дві – по 100 тис. франків кожна), австрійців братів А. та О. Тработті (100 тис. руб., 1836 р.) [9].

Як було зазначено вище, друге та третє місце за кількістю торговельних домів у 1892 р. після Херсонської належало відповідно Київській і Харківській губерніям. Серед їх власників у Київській було 36 купців і два спадкові громадянина, а у Харківській – 25 купців і 4 спадкові громадянина [10]. Зокрема, на початку 1890-х рр. на Харківщині найстарішим торговельним домом було купецьке повне товариство «Рубінштейн і сини», організоване в 1870 р. спадковим почесним громадянином, харківським 1-ї гільдії купцем Рувимом Йосифовичем (Романом Осиповичем) Рубінштейном та його дітьми Адольфом і Леоном. Крім нього, з 1870-х рр. у губернії діяли тільки два торговельні доми, засновані купцями. У наступне десятиліття останні стали засновниками 12-ти торговельних фірм, а в 1890–1892 рр. – ще 5-ти. У 1904 р. повними товаришами торговельних домів виявилися 43 (12 %) самостійні харківські купці. Слід зазначити, що в губернському центрі реєструвалася переважна більшість подібних компаній (на 1892 р. – 97,6 %, на 1904 р. – 75%, на 1911 р. – 88 %) [11].

Із подальшим розвитком підприємництва в Україні відбувалося зростання чисельності торговельних домів. На 1904 р. таких уже налічувалося 400, а серед їх 824 власників 195 належали до купецького стану і 23 – до спадкових почесних громадян, що у підсумку становило 26,5 % [12]. Отже, порівняно з 1892 р. питома вага купецтва серед власників і співвласників торговельних домів до 1904 р. знизилася більше, ніж удвічі. Падіння купецької активності було пов'язане із запровадженням 1898 р. у країні нового порядку у промисловому оподаткуванні, згідно з яким підприємницька діяльність не пов'язувалася з належністю до гільдій. Зі зменшенням вибірки гільдійських свідоцтв падало й число підприємців, які володіли купецьким званням.

До 1911 р. в Україні було вже 918 торговельних домів, що становило більше 15% їх загальної кількості в імперії, а серед їх власників купців налічувалося 474 і спадкових почесних громадян – 60 (разом становили 25,7% усіх власників). Із цього числа торговельних домів 267 були торговельно-

промисловими (з капіталом 21 647 164 руб.) і 615 – суто торговельними (з капіталом 9 949 717 руб.), у решти – 36 фірм – дані про капітали відсутні [13]. Порівняно з 1904 р. загальна кількість торговельних домів в українських губерніях зросла на 56,43 %.

На межі XIX–XX ст. в Україні інтенсивно зростала чисельність торговельних фірм і акумуляція у них капіталів. Протягом 1892–1911 рр. кількість таких підприємств збільшилася в 5,6 разів, а їх капітали – у 4,8 разів. Незважаючи на те, що акумуляція коштів у торговельних домах була нижчою, більш архаїчною у порівнянні з організацією капіталів в акціонерно-пайових товариствах, вона сприяла розширенню і поглибленню капіталістичних ринкових відносин в Україні. Найактивнішим соціальним прошарком торговельних домів було купецтво, на частку якого навіть напередодні 1914 р. припадало понад чверть власників та співвласників фірм.

Найпотужніші торговельні фірми поширювали свою діяльність на великі регіони, намагаючись монополізувати ринки збуту товарів. Серед таких торговельних домів на 1911 р. в українських губерніях слід назвати товариство «Спадкоємці Л.Є. Кеніга», що оголосило найзначніший товариський капітал – 21 млн руб. Фірма була зареєстрована в Петербурзі, але об'єднувала конгломерат підприємств та маєтків у Харківській губернії (нею володіли почесні громадяни з купецького стану Юлій, Олександр, Фрідріх та Карл Леопольдовичі Кеніги). Фірма «І.Г. Харитоненко із сином», заснована у 1884 р. на тій же Харківщині (капітал 4 млн 630 тис. руб.), була найбільшим із зареєстрованих на території України торговельних домів (його господарі до 1901 р. залишалися сумськими купцями). Далі за розмірами оголошеного капіталу йшли «Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В. Барішнікова із синами» на Чернігівщині (3,5 млн руб.), торговельні дома «Г.А. Нібург і К^о» та «Абрагам Якович Кон» у Катеринославі (кожен – по 2 млн руб.), товариство М. Ашкеназі в Одесі (1,5 млн руб.) [14].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. в українських губерніях відбувалося кількаразове зростання чисельності торговельних домів та накопичення в них капіталів. Ключова роль у цьому процесі належала найпотужнішим фірмам, які монополізували ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони. Натомість найактивнішою соціальною силою торговельних домів було купецтво, на частку якого припадав досить високий відсоток власників та співвласників фірм. Торговельні дома, таким чином, виявилися однією з основних форм консолідації купецьких капіталів. Їх діяльність, поряд з акціонерно-пайовими компаніями, сприяла суттєвому розширенню і поглибленню розвитку капіталістичних ринкових відносин в Україні.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу діяльності торговельних домів як однієї з форм організації капіталів в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначено, що в торговельних домах найбільше було консолідовано купецьких капіталів. Саме купецтво виявилось

найактивнішою соціальною силою в заснуванні торговельних фірм, на його частку припадав досить високий відсоток власників та співвласників останніх. Головна роль серед них належала найпотужнішим фірмам, які монополізували ринки збуту товарів, поширивши свою діяльність на великі регіони.

Ключові слова: купець, торговельний дім, товариство, капітал, підприємець.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the trading houses' activity as a form of capital organization in Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries. It was determined that merchants' capital was consolidated mainly in trading houses. Merchants themselves proved to be the most active social force in setting up trading companies, accounting for a fairly high percentage of owners and co-owners of the latter. The leading role among them belonged to the most powerful firms, which monopolized the commodity markets, extending their activities to large regions.

Keywords: merchant, trading house, company, capital, entrepreneur.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в.: на материалах Украины. – Самара, 1992. – С. 74–97.
2. Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892 – 1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. II. – К., 2001. – С. 24–41.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е – Т. 29. – № 22 418; Иванов П. Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия: В 2-х ч. / Репр. изд. 1826 г. – М., 2006. – С. 121–124.
4. Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88, 89.
5. Иванов П. Указ. праця. – С. 123–124.
6. Гордеенко Е.С. Харьковское городское управление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. – Х., б.г. – С. 13.
7. Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – С. 75.
8. Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С. 26, 28; Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – СПб., 1893. – С. 186–196.
9. Список торговых домов и купечества г. Одессы на 1894 год. – О., 1894. – С. 5–30; Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С. 27.
10. Там само. – С. 28.
11. Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 73.
12. Сборник сведений о действовавших в России торговых домах (товариществах полных и на вере). – СПб., 1912. – 467 с.; Лазанська Т.І.

- Вказ. праця. – С. 30, 33–34.
13. Там само. – С. 34, 38.
14. Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – С. 182–186; Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере); Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В.А. Дмитриева-Мамонова: В 2-х ч. – СПб., 1905. – Ч. 2. – С. 284–293.

УДК 94:377.35(477.62)

Єфімов Д. В.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Професійно-технічна освіта в кінці ХІХ – на початку ХХ століть у Катеринославській губернії займала провідне місце в системі початкової професійної освіти Російської імперії. У цей період спостерігається значне зростання промисловості, зокрема в гірничодобувній галузі, що, в свою чергу, вимагало наявності відповідних професійно-технічних кадрів для функціонування цієї галузі промисловості.

Мета статті – проаналізувати роль та розвиток професійно-технічної освіти в системі початкової освіти Донеччини в кінці ХІХ – на початку ХХ століть.

Інтерес для проведення цього дослідження становлять публікації Т. Захарова, С. Нестерцової, Н. Маркової, Ж. Крижнева. У статтях були подані відомості про розвиток професійно-технічних шкіл, систему їх фінансування.

Система освіти Донбасу в період, що розглядається, була представлена розгалуженою мережею навчальних закладів, що мали різні статuti й програми навчання, рівень викладання та освітній ценз вчителів, відомчу приналежність.

Кінець ХІХ століття характеризується посиленням господарським і економічним розвитком Донбасу, зростанням підприємств, швидким промисловим і залізничним будівництвом. Ці процеси вимагали широкого поширення професійно-технічних знань у країні і підготовки відповідних кадрів. У цей період в Російській імперії в основному закінчилося оформлення системи початкової промислової освіти. Вона складалася з нижчих ремісничих і нижчих технічних навчальних закладів, які здійснювали підготовку кваліфікованих робітників і нижчих техніків.

У 1910 р. в Донбасі було 3 нижчі ремісничі навчальні заклади: Бахмутське ремісниче училище, відкрите в 1896 році, реміснича школа при Маріупольському нижчому механіко-технічному училищі (1902 г.) і Луганська школа ремісничих учнів. У цих навчальних закладах навчалася 233 особи [1, с. 170]. Термін навчання в цих закладах становив 4 роки, основний контингент учнів становили діти селян і міщан, тих станів, з яких кладалися робоче середовище.